

Robert Łoś

Soft power Unii Europejskiej

SŁOWA KLUCZOWE:

zasoby europejskiej soft power, instytucje wsparcia, dyplomacja publiczna

Soft power jest pojęciem, które w sensie badawczym jest stosunko młode, ale miękka siła stosowana jest w relacjach międzynarodowych od zawsze. Zainteresowanie tematem wynika ze zmian w środowisku międzynarodowym, ale także z rosnącej fascynacji takimi dziedzinami jak marketing polityczny i międzynarodowe public relations. Zainteresowanie zjawiskiem wyraźnie rozwinęło się w latach 90. XX w. wskutek fali deklinizmu. Wiązało się to z tym, iż upatrywano w USA państwo, które chyli się ku upadkowi (decline). Wyraźnie zostało to sformułowane przez Paula Kennedyego, który potraktował USA jako mocarstwo, które tak jak inne w sposób cykliczny traci swe wpływy, ale chce jak najdłużej utrzymać przewagę¹. Dekliniści przyjęli jako pewnik niezmienną naturę imperium, a co za tym idzie przyjmowali, że wyczerpanie się jego historycznej formuły oznacza jego kres.

Pojęcie *soft power* zostało dostrzeżone przez wykładowcę Harvardu, Josepha Nyea, Jr., który użył go w swojej książce: *Bound to Lead: the Changing Nature of American Power*. Następnie wykorzystał ten koncept w roku 2001 w kolejnej pozycji: *The Paradox of American Power*. W przyjętej przez

¹ P. Kennedy, *Mocarstwa świata: rozkwit, upadek: przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000*, Warszawa 1994, s. 7–13.

niego definicji *soft power*² to rodzaj siły, który należy do domeny wartości politycznych, wzorców kulturowych, idei i to odróżnia ją od *hard power*, opartej na sile militarnej, przemocy politycznej i presji ekonomicznej. Podstawą *soft power* w tym tradycyjnym ujęciu jest atrakcyjność przedstawianych wzorców i siła reputacji, w przeciwieństwie do *hard power*, korzystającej z czystej siły, wyrażającej się w środkach bezpośredniego przymusu. Inna jest też grupa docelowa obydwu typów sił i inny jest czas jej aktywacji. Adresatem przesłania „czystej siły” jest zazwyczaj grono przywódcze kraju antagonistycznego, które należy skłonić do uległości. Działanie „miękkiej siły” jest bardziej subtelne, długofalowe i trudne do jednoznacznego połączenia działania ze skutkiem.

Zwolennicy *soft power*, tacy jak Joseph Nye, obwarowali jednak zarówno samo pojęcie, jak i granice jego stosowalności wieloma zastrzeżeniami i znakami zapytania, co świadczyło o trudnościach z określeniem uniwersalnych zasad, metod badawczych i weryfikowalnych wyników badań³.

Możliwości oddziaływania UE w zakresie *soft power* są niezwykle złożone, ale to właśnie dzięki tej sile Europa osiąga znaczne wpływy. Potencjał Unii przejawia się w kilku dziedzinach. Pierwsza z nich, najbardziej rozwinięta, dotyczy gospodarczo – handlowej. Unia Europejska to największa gospodarka, która wytwarza największy PKB na świecie. Jej konkurencyjna gospodarka o wspólnym rynku i walucie, wspólnej polityce rolnej, handlowej, dąży do bycia gospodarką opartą na wiedzy i wysokich technologiach w myśl Strategii Lizbońskiej i Agendy 2020.

Drugi aspekt tożsamości międzynarodowej UE to ukształtowany europejski sposób życia. Składa się na to chrześcijański katalog wartości, kultura – w tym kultura polityczna – i w konsekwencji normy wpływające na styl prowadzonej polityki zagranicznej, pluralizm demokratyczny, indywidualizm.

Kolejnym środkiem wyrazu jest Wspólna Polityka Zagraniczna i Bezpieczeństwa, która zakłada ochronę wartości, interesów i niezależności UE, umacnianie bezpieczeństwa państw członkowskich, zachowanie pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego, rozwijanie praworządności i demokracji oraz poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności. Przejawem WPZiB jest udział w misjach pokojowych w różnych regionach świata, współpraca z NATO oraz kooperacja przemysłów

² J.S. Nye, *Soft Power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, Warszawa 2007, s. 35; Y. Watanabe, D. McConnel (red.), *Soft Power superpower. Cultural and National Assets of Japan and the United States*, New York 2008, s. 101 i n.

³ J.S. Nye, *Think Again: Soft Power*, „Foreign Policy” 2006, nr 3.

zbrojeniowych krajów członkowskich⁴. Czynniki wojskowe przejawia się we wspólnych działaniach UE, ale w praktyce współpraca militarna jest słaba i to w dużej mierze określa kierunki polityki zagranicznej. Z jednej strony, brak jest pokus zastosowania elementów siłowych, co oznacza konieczność szukania takich rozwiązań, które oparte by były na dyplomacji. Z drugiej strony, państwa europejskie dysponują armiami narodowymi, które mogą być użyte zgodnie z preferowanymi wartościami.

Obecna UE jest z pewnością potęgą ekonomiczną, która związana jest ściśle z początkiem integracji. Integracja europejska miała być najsukcesowniejszym mechanizmem chroniącym państwa narodowe przed nową wojną. Europejskie rozwiązania oparte na różnych formach współpracy tworzą środowiska bardziej przyjazne Europejczykom. Europejski model regulacji gospodarki wraz ze wspólnym rynkiem, silnymi związkami zawodowymi oraz ochroną socjalną, postrzegany jest jako przyjaźniejszy dla przeciętnego człowieka, bardziej niż amerykański. Na korzyść UE przemawiają regulacje w sprawie kary śmierci, kontroli broni palnej, postępowania antymonopolistycznego, ochrony praw konsumenckich czy praw mniejszości seksualnych, kwestii wolności prasy oraz regulacji regionalnego systemu praw człowieka. Ważne są czynniki, które określają poziom rozwoju społecznego oraz poziom rozwarstwienia dochodu. Tu państwa europejskie wypadają najlepiej i mogą stanowić wzór jako model rozwojowy, stanowiąc ważny zasób wpływu oparty na gospodarce. Pomyślność gospodarcza UE przekłada się na wsparcie innych państw. To Europejczycy dostarczają 70% zagranicznej pomocy dla krajów rozwijających się. W tym celu utworzono Dyрекcję Generalną ds. Pomocy Humanitarnej (European Community Humanitarian Office) działającą pod nadzorem Komisji Europejskiej. W 1992 roku utworzono Biuro ds. Pomocy Humanitarnej (ECHO), które przychodzi z pomocą ponad 60 krajom świata Europejski Fundusz Rozwoju (EFR) pomaga krajom Afryki, Karaibów i Pacyfiku⁵. Pomoc dociera również w ramach pomocy ODA, w ramach której państwa powinny świadczyć pomoc w wysokości 0,7% własnego PKB⁶.

Obok pomocy rozwojowej, istotnymi narzędziami UE są sankcje. Nie mają one wiele wspólnego z *soft power*, ale są środkami do prowadzenia

⁴ J. Joffe, *Wielkie mocarstwa*, Warszawa 1999, s. 15; B. Balcerowicz, *Pokój i „nie-pokój” na progu XXI wieku*, Warszawa 2002; J. Czaputowicz, *System czy bezład? Bezpieczeństwo europejskie u progu XXI wieku*, Warszawa 1998, s. 65 i n.

⁵ N. Gnesotto, *Przyszłość Europy strategicznej*, Warszawa 2012, s. 46.

⁶ <http://www.compareyourcountry.org/oda?page=0&cr=oeecd&lg=en>, 13.08.2015.

polityki zagranicznej.⁷ Sankcje nakładane przez UE są związane z działaniami Rady Bezpieczeństwa ONZ i ich najczęstszym typem jest embargo na broń⁸. W tym znaczeniu sankcje mają za zadanie wymusić stosowanie określonych wartości. Zgodność tych wartości w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym podkreśla wagę *soft power* i sens działania UE.

Źródłem wartości europejskich jest tzw. triada, czyli dziedzictwo judeochrześcijańskie, grecka filozofia i estetyka oraz rzymski dorobek prawa, z którego czerpie dziś cały świat. Już w Grecji pojawiła się idea wolnych obywateli, identyfikujących się ze swoim państwem, uczestniczących w jego życiu politycznym, w wyłanianiu władz i podejmowaniu decyzji. Ustrój taki przeciwstawiano wschodnim systemom, gdzie ludzkie zachowania uwarunkowane są strachem przed władzą. Wartością zachodu jest z pewnością demokracja. Artykuł 21 ust. 1 TUE określa konieczność wsparcia demokracji, państwa prawa, powszechność i niepodzielność praw człowieka i podstawowych wolności, opartych na poszanowaniu karty Narodów Zjednoczonych i prawa międzynarodowego.

W europejskiej kulturze duże znaczenie ma szacunek dla odmienności i zróżnicowania kulturowego. Bogatą tradycję ma propagowanie idei tolerancji i równouprawnienia, z wyjątkiem ideologii propagujących faszyzm, komunizm czy rasizm. Europejskie wartości są inne od amerykańskiego przekonania o wyższości własnych rozwiązań, wzorców kulturowych i ustrojowych. Wartości oparte na kapitale ludzkim⁹ realizują europejskie marzenie różnorodności, spójności, społeczeństwa obywatelskiego, powszechnych praw człowieka, konieczności budowy społeczeństwa zrównoważonego. Europejskie marzenie to dążenie do integracji

⁷ K. Osteneck, *Die Umsetzung UN-Wirtschaftssanktionendurch die Europäische Gemeinschaft*, Heidelberg 2004; S Bohr, *Sanctions by the United Nations Security Council and the European Community*, „European Journal of International Law” 1993, nr 3, s. 256–258; P. Koutrakos, *Trade, Foreign Policy and Defence In Era Constitutional Law*, Berlin 2001.

⁸ R. Lynne, B. Rubin, *The Tragedy of the Middle East*, Cambridge 2002; T. King, *Human Rights In European Foreign Policy: Success or failure for Post-modern Diplomacy?* „European Journal of International Law” 1999, nr 2, s. 313–317; J. Kreutz, R. Israeli, *The Iraq War: Hidden Agendas and Babylonian Intrigue*, Brighton 2004; R. Ginsberg, *Foreign Policy Actions of the European Community: The Politics of Scale*, Boulder 1989; L. Silber, A. Little *The Death of Yugoslavia*, London 1996, s. 21–23; D. Cortright, G. Lopez, A. Gerber, *Sanctions Sans Commitment: An Assessment of UN Arms Embargoes*, „Ploughshares Working Papers” 2, <http://www.ploughshares.ca/CONTENT/WORKING%20PAPERS/wp022.pdf>, 12.09.2014; T de Wall, *Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, New York 2003; K. Matinddin, *The Taliban Phenomenon: Afghanistan 1994–1997*, Oxford 1999.

⁹ J. Rifkin, *Europejskie marzenie. Jak europejska wizja przyszłości zaćmiewa American Dream*, Warszawa 2005, s. 22–28.

i wspólna troska o zachowanie tożsamości. Wartości wpływają na wsparcie kultury politycznej, opartej na negocjacji, rozwiązywania sporów poprzez dyplomację, co powoduje, że Europejczycy częściej odwołują się do norm prawa międzynarodowego. Na korzyść europejskiego modelu świadczy kultura, która obejmuje praktycznie całą półkulę zachodnią czy Australię. Nawet jeżeli powstają różnice w rozwoju kultury, to nie pomniejsza to bliskości Europy z innymi obszarami. Szczególnie ścisły związek łączy kulturę europejską i północnoamerykańską.

Doświadczenia XX wieku: wojny, okupacja, ludobójstwo pozwoliły Europie zrozumieć ryzyko związane z wojną i możliwościami rozwiązywania konfliktów opartych na sile. Dlatego Europejczycy są ostrożni. Wiedzą, że zbytne poleganie na sile może zakończyć się tragicznie i dlatego bardziej zainteresowani są rozwiązaniami dyplomatycznymi. Trudno przy tym określić, na ile stanowisko Europejczyków w stosunku do wojny wynika z ich wyboru, a nie z braku możliwości. Wszystko to powoduje, że obrona militarna związana jest z uzależnieniem państw UE od NATO¹⁰. W tej wizji świata UE jest potęgą normatywną¹¹, działającą na rzecz pokoju. Europejskie normy sprowadzają się do budowania świata opartego nie na przewadze militarnej, ale na gospodarczych wpływach, prawie i instytucjach międzynarodowych¹². Nie oznacza to, że instrumenty działania UE są całkowicie skuteczne. Pieniądze przeznaczane na pomoc dla Bałkanów czy Afryki nie oznaczają zmniejszenia zakresu niechęci narodów skonfliktowanych wobec siebie. Europejczycy mają interes w tym, aby zdewaluować i zlikwidować brutalne prawa rządzące anarchicznym hobbsowskim światem, w którym siła jest podstawowym czynnikiem warunkującym bezpieczeństwo. W anarchicznym świecie małe państwa zawsze boją się, że będą ofiarami. Natomiast wielkie mocarstwa często obawiają się reguł, które mogą je ograniczyć. Siła Ameryki pozwoliła Europejczykom dojść do przekonania, że siła nie ma znaczenia, a ważny jest świat norm. Oznaczać to jednak może, że Europa nie jest przygotowana na obronę swojego świata przed inwazją tych, którzy nie kierują się normami europejskimi tym bardziej, że zasady te nie są jednak powszechne. Europejczycy tworząc własny świat norm muszą pamiętać o zewnętrznych, często twardych zasadach, które regulują rzeczywistość¹³.

¹⁰ P. Olszewski, *Strategia soft power Unii Europejskiej a euroatlantycka współpraca w wielobiegunowym świecie*, [w:] J.M. Fiszer, P. Olszewski (red.), *System euroatlantycki w wielobiegunowym łańdże międzynarodowym*, Warszawa 2013, s. 40.

¹¹ N. Gnesotto, *Przyszłość Europy strategicznej*, Warszawa 2012, s. 100.

¹² R. Kagan, *Potęga i Raj. Ameryka i Europa w nowym porządku świata*, Warszawa 2003, s. 46.

¹³ Tamże, s. 87.

Z pewnością UE z różnych przyczyn nie jest w stanie zastosować mechanizmów typowych dla państwa. Dotyczy to szczególnie zachowań z użyciem narzędzi *hard power*. W przypadku Unii im bardziej mechanizmy działania są zarezerwowane dla struktur państwowych (armia, część ekonomii) to tym gorzej przychodzi jej wcielić je w życie. Dlatego UE może być mistrzem w kategorii *soft power*, ponieważ zdeterminowane to jest jej strukturą. Aby sprawnie wpływać na otoczenie międzynarodowe, UE musi dysponować sprawnym ośrodkiem decyzyjnym. W przypadku UE proces decyzyjny jest skomplikowany i należy do Przewodniczącego Rady Europejskiej, Komisji Europejskiej i Parlamentu Europejskiego. Porównując te instytucje należy pamiętać, że UE nie jest państwem i nie korzysta ze wszystkich zasobów, które mogą być w dyspozycji państw. Jest zbiorem państw i tym samym jest również areną realizacji partykularnych interesów państw narodowych. Międzynarodowa tożsamość UE stała się przedmiotem obszernej dyskusji w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, w wyniku ewolucji Wspólnot Europejskich w kierunku Unii Europejskiej. Złożyło się na to wzmocnienie instytucjonalne Wspólnoty Europejskiej, rozszerzenie kompetencji i funkcji Unii, czyli pojawienie się drugiego i trzeciego filara oraz rozszerzenie geograficzne w 2004, 2007 i 2013 roku. Czynniki te wymusiły większą aktywność Unii na arenie globalnej, ale także postawiły w stan dyskusji kwestie jej tożsamości. Unia Europejska stara się wypracować zasady Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony, która ma w przyszłości doprowadzić do wspólnej obrony państw członkowskich. Nie udało się jednak stworzyć sił wojskowych, które mogą zapewnić obronę EU. W 2003 roku wypracowano Europejską Strategię Bezpieczeństwa, a sama Polityka Obronna została uregulowana w Traktacie lizbońskim. WPBiO uznana została za integralną część WPZiB, która ma na celu zapewnienie zdolności operacyjnej opartej na środkach cywilnych i wojskowych. Uznano, że WPBiO będzie służyła określeniu wspólnej polityki obrony. Na państwach członkowskich nałożono obowiązek oddania do dyspozycji UE swoich zdolności cywilnych i wojskowych oraz stopniowej poprawy swoich zdolności wojskowych, zgodnie z wymaganiami określonymi przez Europejską Agencję Obrony¹⁴. Traktat lizboński rozszerzył także katalog operacji reagowa-

¹⁴ Zadaniem Europejskiej Agencji Obrony jest wsparcie zdolności wojskowych państw członkowskich, wspieranie harmonizacji wymagań operacyjnych i ustanowienie skutecznych metod zamówień, wspierania badań nad nowymi rodzajami uzbrojenia, przyczynienie się do wzmocnienia bazy przemysłowej i technologicznej sektora obrony oraz zwiększenia efektywności wydatków wojskowych.

nia kryzysowego o wspólne działania rozbrojeniowe, misje doradztwa i wsparcia wojskowego oraz *peacebuilding*.

Słabością europejskiej obrony nie jest ilość środków przeznaczonych na nią, ale brak jednolitego dowództwa. Europejczycy również inaczej podchodzą do pojmowania zagrożeń. Dla nich świat wyłaniający się z globalizacji nie jest bardziej niebezpieczny, ale z pewnością bardziej złożony. Strategia europejska z 2003 roku jest zupełnie inna od amerykańskiej, która w tym samym czasie opierała się na wykorzystaniu maksymalnie potęgi wojskowej. Większa część armii państw europejskich jest niemobilna. Europejczycy wydają więcej na personel wojskowy (więcej żołnierzy), ale mniej inwestują w sprzęt i badania. W konsekwencji może nastąpić wielki rozłam technologiczny między Unią Europejską a Stanami Zjednoczonymi, które będą musiały same zaprowadzić ład międzynarodowy bez konsultacji i udziału UE. Aby tego uniknąć i w sposób czynny wpływać na sytuację międzynarodową, UE angażuje się w operacje wojskowe. Operacje te obwarowane są skomplikowanymi przepisami, natomiast operacje cywilne są prostsze do przeprowadzenia. UE prowadzi operacje, które najczęściej mają charakter mieszany – wojskowo-cywilny¹⁵. Z punktu widzenia siły militarnej, najsilniejszym krajem UE jest Wielka Brytania, która wydaje 2% PKB na obronę i obok broni atomowej utrzymuje nowoczesne lotnictwo, okręty, atomowe łodzie podwodne i siły specjalne. Obok Wielkiej Brytanii, jedynie Francja ma wystarczający potencjał, który może być użyty poza granicami Europy. Możliwości innych państw EU są raczej skromne. Większość z członków Paktu wydaje zdecydowanie poniżej celu NATO określającego 2% PKB przeznaczzonego na obronę. Mniejsze wydatki na obronę są wynikiem kryzysu. Wpływa na nie deficyt budżetowy, starzejące się społeczeństwo oraz wzrost wydatków w sferze socjalnej. Pomimo zastrzeżeń, państwa UE dysponują wystarczającymi zasobami, które należy jedynie wykorzystać w komplementarny, instytucjonalny sposób.

Skutecznym antidotum na kryzys instytucjonalny może być system podwójnej większości dla głosowania kwalifikowaną liczbą głosów w Radzie UE. Głosowanie większością kwalifikowaną utrudnia zablokowanie decyzji, gdyż konieczne staje się stworzenie określonej koalicji państw. Wraz ze wzrostem efektywności procesu decyzyjnego zwiększa się siła państw, zwłaszcza jeżeli dążą do wprowadzenia zmian obowiązującej polityki. Zwiększy to możliwość zawierania kompromisu, który jest do przyjęcia przez wszystkich. Warto zwrócić uwagę, że pozycja

¹⁵ <http://www.eeas.europa.eu>.

państw dużych była systematycznie osłabiana wraz z akcesją kolejnych państw członkowskich. Zasada nadreprezentacji państw mniejszych nie była kwestionowana, ale problemem była skala, co mogło być szczególnie widoczne po 2004 roku. Dlatego system podejmowania decyzji musiał ulec zmianie. 31 października 2014 roku dobiegła końca procedura podejmowania decyzji w oparciu o nicejski system głosowania, ale do 31 marca 2017 roku każdy członek Rady UE może wyrazić wolę głosowania w dotychczasowym systemie. Nowo wprowadzony system podwójnej większości zwiększył wagę państw dużych¹⁶.

Europa stoi przed znaczącymi ograniczeniami: pomimo sześciu dekad integracji, interes narodowy, chociaż przygaszony w porównaniu do przeszłości, to jednak wciąż jest silny. Mniej prawdopodobne jest, iż zostaną stworzone silne federacyjne więzi w Europie czy jedno państwo. Żadne z powyższych nie umniejsza znaczenia europejskich instytucji i tego, co udało się im osiągnąć. Niemniej legislatywa i egzekutywa są słabo rozwinięte i mimo że Europa wykształciła mechanizm prezydencji i instrumenty w polityce zagranicznej, to integracja polityki zagranicznej i bezpieczeństwa jest wciąż ograniczona¹⁷.

Traktat lizboński zawiera w sobie szereg ważnych elementów polityki zagranicznej Unii Europejskiej. Pierwsza z nich polega na tym, że „Wysoki Reprezentant” to osoba odpowiadająca na działania w zakresie polityki zagranicznej, ale jest także wiceprzewodniczącym Komisji. Nie daje to gwarancji rozwiązania problematycznej kwestii spójności, jaki dotyka Unię Europejską w zakresie różnych rodzajów oddziaływania, ale jest pewną szansą uporządkowania zakresu kompetencji i decyzyjności instytucji odpowiedzialnych za politykę zagraniczną. Po drugie, wprowadzono pojęcie przechodniego przewodnictwa, polegającego na wyznaczaniu osoby sprawującej je przez trzydzieści miesięcy, będącej prawdziwą „ludzką twarzą” Unii Europejskiej i głównym wykonawcą jej międzynarodowych stosunków. Trzecią innowacją wprowadzoną wraz z Traktatem Lizbońskim jest rozwój powstałej Europejskiej Służby Działań Zewnętrznych (European External Action Service EEAS) podlegającej bezpośrednio Wysokiemu Przedstawicielowi ds. Zagranicznych i Polityki Bezpieczeństwa. Celem tej instytucji jest wzmocnienie działań UE za

¹⁶ M. Kleinowski, *Siła państw w Unii Europejskiej. Formalno-prawne wyznaczniki siły państw w Radzie UE i Radzie Europejskiej*, Toruń 2014, s. 183.

¹⁷ Ch. Hill, *Cheques and balances. The European Union's soft power strategy*, [w:] I. Parmar, M. Cox, (red.), *Soft Power and US Foreign Policy. Theoretical, historical and Contemporary Perspectives*, New York 2010, s. 187.

granicą. Wspieraniu demokracji służy także utworzona w 2004 roku Europejska Polityka Sąsiedztwa¹⁸.

Obecnie polityka sąsiedztwa dotyczy trzech regionów: państw położonych na wschodniej granicy UE, w basenie Morza Śródziemnego i w Azji Centralnej. W ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, UE zamierza rozszerzyć na państwa sąsiadujące wiele przywilejów wewnętrznego rynku. Celem polityki jest stworzenie grupy państw przyjaznych, aby otoczenie międzynarodowe było stabilne. Ważne jest partnerstwo śródziemnomorskie obejmujące obecnie 11 państw regionu. Ważnym elementem jest podejmowanie działań zmierzających do ustanowienia pokoju i stabilizacji na obszarze Bliskiego Wschodu. Europejska polityka sąsiedztwa działa też na wschodzie, obejmując handel, współpracę polityczną, ochronę środowiska oraz współpracę naukową i kulturalną.

Jednakże są miejsca, gdzie wciąż Unia Europejska chce kierować działaniami jedynie zgodnie z preferowanym przez siebie kierunkiem, na podstawie swych partykularnych interesów. Dotyczy to Północnej Afryki i Bliskiego Wschodu, gdzie fala nielegalnej imigracji wydaje się niemożliwa do zahamowania, a islamski fundamentalizm stale się rozwija. Unia Europejska czyni zabiegi dyplomatyczne w celu stabilizacji tych obszarów łącząc to z obawami, że mogą się pojawić ośrodki, które mogą sponsorować nuklearny terroryzm w Europie¹⁹. Strategia wspierania demokracji przez UE jest nieco inna, gdyż uznano, że użycie sił zbrojnych jest narzędziem bardzo kosztownym i nieskutecznym. Zdecydowano się raczej na działania wspierające wartości demokratyczne. Błędem było jednak przyjęcie, że kierując się w kierunku obszarów innych kulturowo (Irak, Afganistan, obszary Północnej Afryki) nie zastanowiono się nad tym, czy wpływać i budować struktury demokratyczne, czy na początku budować społeczeństwa demokratyczne i je wspierać. Stawiając twarde uwarunkowania, UE przegrywa w rywalizacji z Chinami, ponieważ te nie warunkują swej pomocy koniecznością przyjęcia i przestrzegania praw człowieka²⁰.

Na obszarze wspierania procesów demokratycznych, UE opiera swe działania głównie na Europejskim Instrumencie na Rzecz Wspierania Demokracji i Praw Człowieka (European Instrument for Democracy Human Rights EIDHR), jednak instrument ten okazał się bardzo nieskuteczny,

¹⁸ J.M. Fiszer (red.), *Europejska Polityka Sąsiedztwa*, Warszawa 2012.

¹⁹ Ch. Hill, *Cheques and balances. The European Union's soft power strategy*, [w:] *Soft power and US Foreign Policy...*, s. 192.

²⁰ K. Hoładak, A. Konarzewska, *Stosunki Unii Europejskiej z Chinami*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2007, nr 3–4, s. 294.

gdyż decyzje nie są podejmowane zbyt szybko. Prawdziwym wyzwaniem dla UE jest stworzenie skutecznego mechanizmu mediacyjnego. Komisja Europejska wymienia mediacje wśród instrumentów UE służących zapobieganiu konfliktom oraz jako jeden ze środków, który może być stosowany w ramach unijnego Mechanizmu Szybkiego Reagowania²¹. W 2001 roku zatwierdzono Program UE dotyczący zapobiegania konfliktom (Program z Goetesborga), przewidujący współpracę UE z OBWE, ONZ i NATO. Debata na temat roli UE w zapobieganiu konfliktom powróciła dopiero w trakcie niemieckiej prezydencji w 2007 roku. W 2009 roku prace przebiegały w ramach Komitetu ds. Cywilnych Aspektów Opanowania Kryzysów (CIVICOM), a w sensie praktycznym przyjęto przez Radę Unii Europejskiej „Koncepcję Wzmocnienia Zdolności UE w Zakresie Mediacji i Dialogu”. Koncepcja legitymizowała działania, które były podejmowane przez UE wcześniej. Zaczęto powoływać komórki ds. negocjacji, aby działania były koordynowane. Po arabskiej wiosnie powstał Wydział Zapobiegania Konfliktom, Budowania Pokoju i Instrumentów Mediacji i Zespołu Wsparcia Mediacji. W 2012 roku ONZ przyjęła katalog zasad międzynarodowej mediacji, które są również adoptowane do zasad unijnych.

Unia prowadzi i wspiera mediacje na kilku poziomach. Pierwszy poziom dotyczy rozmów wysokiego szczebla, drugi wsparcia nieformalnych kontaktów między stronami sporu, np. poprzez organizacje pozarządowe, trzeci to wsparcie nieformalnych kontaktów między przedstawicielami wysokiego szczebla. Poziom czwarty to działania prowadzone na poziomie społeczności lokalnych. UE rzadko podejmowała działania na podstawie pierwszego poziomu, pozostawiając tę rolę ONZ, angażując się w sferze wsparcia.

Unijne działania wsparcia negocjacji dokonują się poprzez Zespół Wsparcia Mediacji, który dysponuje ekspertami zaangażowanymi według istniejącego zapotrzebowania oraz poprzez wsparcie działalności europejskiej i lokalnych organizacji pozarządowych. Działając w ten sposób UE w Indonezji osiągnęła sukces w 2005 roku. W przypadku Gruzji w 2008 roku działania te nie były skoordynowane i nie osiągnięto tam spodziewanego sukcesu. Mechanizm Szybkiego Reagowania w 2007 roku przybrał formę Instrumentu dla Stabilności, który w 2014 roku zmieniono na Instrumenty Wsparcia Pokoju i Stabilności (Instrument on Contributing to Peace and Stability IcPS). W 2015 roku z jego środków UE finansowała lub współfinansowała realizację 292 projektów w 80 pań-

²¹ L. Powirska, *Granice potencjału mediacyjnego Unii Europejskiej*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2015, nr 35, s. 101.

stwach²². Obok IcPS, UE finansuje Afrykański Fundusz na Rzecz Pokoju (APF), Europejski Instrument na Rzecz Demokracji i Praw Człowieka (EIDHR), Europejski Fundusz Rozwoju (EDF), Instrumenty Finansowania Współpracy na Rzecz Rozwoju (DCI)²³.

To co stanowi o sile *soft power* UE to swoboda myśli politycznej, wolność jej obiegu, w ramach którego każda z poszczególnych polityk wnosi swoje charakterystyczne cechy. Poszczególne polityki, które są elementem sukcesów UE w jej wewnętrznej integracji, mają również duży potencjał przyciągania innych krajów. W zakresie wykorzystania zasobów *soft power* ważne jest, że Unia jako pierwsza zrozumiała i wykorzystała efekt deterytorialności imperium, opisany przez Hardta-Negriego²⁴. Unia Europejska uznała, że regionalizacja nie jest czymś, co zagraża integracji, lecz jest procesem dla niej komplementarnym. Unia popiera metody tzw. paradyplomacji, prowadzonej przez regiony i ośrodki metropolitarne skupione wokół największych miast w nawiązywaniu relacji gospodarczych czy inicjatyw kulturalnych, a także we wzmacnianiu głosu oficjalnych struktur unijnych. Przeciwnicy regionalizacji i aktywności regionów na arenie międzynarodowej nie chcą, aby tym samym ograniczać kompetencje państw i określać granice suwerenności. Przeciwnicy obawiają się, że to może wyciągnąć regiony z ukształtowanego organizmu państwowego, osłabiając tym samym jego struktury. Aby takiemu obrotowi sprawy przeciwdziałać, UE stara się znaleźć rozwiązanie poprzez promowanie kultury dla wzmocnienia państw narodowych. Miano również uwzględnić podjęcie działań na rzecz promowania praw i kultur grup mniejszości, aby tym samym ograniczyć działania secesjonistyczne. Mechanizm funkcjonowaniu UE pozwala najskuteczniejsze wykorzystać zasoby *soft power* przez państwa Wspólnoty²⁵.

Europa nigdy nie była na przestrzeni swych dziejów jednością kulturową i nadal jest zróżnicowana, ale to właśnie siła europejskiej kultury wynika z jej różnorodności. Biorąc pod uwagę zewnętrzny aspekt wpływów kultury, to związane jest to ze spuścizną po imperiach kolonialnych,

²² Tamże, s. 107.

²³ W ten sposób Komisja Europejska wspierała działania mediacyjne min. w Macedonii, Indonezji, Somalii, Sri Lance, Ugandzie, Demokratycznej Republice Konga, Liberii i na Bliskim Wschodzie oraz Sudanie, Boliwii, Czadzie, Ghanie, Gujanie, Malediwach, Mauritanii, Nepalu, Togo i Jemenie. Największa część funduszy poszła na wsparcie działań organizacji pozarządowych.

²⁴ M. Hardt, A. Negri, *Imperium*, Warszawa 2005, s. 260–265.

²⁵ J. Matuszewska, *Trzy światy. Modele polityki zagranicznej Unii Europejskiej, Stanów Zjednoczonych i Rosji*, Warszawa 2010, s. 116 i n.

z których najważniejszymi było brytyjskie i francuskie. Wzorce brytyjskie rozszerzały się poprzez kolonie, gdzie przeniesiono kulturę polityczną i ekonomiczną oraz sposobu życia. Imperium było rządzone w zunifikowany, przewidywalny sposób, co czyniło je bardzo stabilnym. Nawet po jego upadku wpływy kulturowe pozostały, choć stopniowo miejsce jej zajmowała kultura amerykańska. Bardzo ważnym narzędziem promocji kultury dla Wielkiej Brytanii jest odwołanie się do tradycji i historii. Pozwala to na budowanie wizerunku państwa silnego, wiernego zasadom, dumnego z przeszłości i przewidywalnego, pełnego symboli (zmiana warty, strój gwardzistów). Ważną rolę odgrywa rodzina królewska, której znaczenie jest nie do przecenienia. Brytyjska kultura stanowi nadal wielką siłę oddziaływania, zarówno wysoką jak i popularną. Czynnikiem wzmacniającym jest nauka, szczególnie skala oddziaływania uniwersytetów i ośrodków naukowych, które mają światową renomę²⁶ (Oxford, Cambridge). Wielu przedstawicieli światowej nauki to Anglicy (James Watt, Alexander Fleming, Isaac Newton, Charles Darwin) czy kultury (William Szekspir, Charles Dickens, J.R.R. Tolkien, Agatha Christie), Grono to wspiera liczna grupa noblistów²⁷. Kino brytyjskie pełne jest folmów nagrodzonych na festiwalach filmowych²⁸, ale są również znakomite seriale BBC, gromadzące olbrzymią widownię, a na londyńskim West Endzie²⁹ odbywają się światowe premiery największych światowych widowisk teatralnych. Londyńskie muzea to zdecydowanie światowa czołówka³⁰, a olbrzymią popularnością cieszy się również muzyka rozrywkowa³¹. Ważne są jednocześnie zinstytucjonalizowane wpływy na obsza-

²⁶ <http://www.uis.unesco.org/Education/Pages/international-student-flowoftertiary.html>, 13.08.2015.

²⁷ www.nobelprice.org, 13.08.2014.

²⁸ http://www.berlinale.de/en/das_festival/preise_und_juries/preise_internationale_jury/index.html, 13.08.2015; <http://www.labiennale.org/en/cinema/history/awards1.html?back=true>, 13.08.2015; www.festival-cannes.com, 13.08.2015; www.oscar.go.com, 13.08.2015.

²⁹ *The Phantom of the Opera* – premiera musicalu miała miejsce w Londynie. Na Broadway'u też święcił triumfy, przyniósł największy przychód 5 mld dolarów i był najdłużej granym spektaklem. Podobnie popularny *Les Miserable* również miał premierę w Londynie, ale i Nowym Yorku.

³⁰ Londyńskie British Museum odwiedzane jest rocznie przez 7 mln turystów, co daje drugie miejsce na liście odwiedzających: The Art. Newspaper Special Report spring/summer 2014: www.museum.gov.br/wp-content/uploads/2014/04/theArtNewspaper2013_ranking.pdf, 13.08.2015.

³¹ International Federation of the Phonographic Industry, <http://www.ifpi.org/downloads/digital-music-Report-2014.pdf>, 13.08.2015.

rach byłego imperium w postaci Wspólnoty Narodów. W ten sposób Wielka Brytania utrzymuje kontakty i związek z częścią byłych kolonii.

Państwem, które jest stanie wygenerować olbrzymie *soft power* jest Francja, gdzie istnieje przekonanie o wyższości własnej kultury. Francja, podobnie jak Wielka Brytania, zachowuje znaczne wpływy w byłych koloniach poprzez Międzynarodową Organizację Frankofonii. Francuska kultura jest rozpoznawalna i dobrze postrzegana w świecie. W warstwie symbolicznej duże znaczenie ma francuska kultura polityczna, oparta na tradycjach republikańskich i etosie Wielkiej Rewolucji Francuskiej (*liberté – égalité – fraternité*), co w znaczny sposób wpłynęło na rozwój historii. Ważne jest widzenie Paryża jako światowej stolicy mody (Yves Saint Laurent, Coco Chanel) a francuska kuchnia cieszy się wielkim uznaniem. Francuskie muzea (Luwr, Wersal)³² przyciągają wielu zwiedzających, co przekłada się na liczbę turystów³³. Wielkie znaczenie ma francuska literatura (Marcel Proust, Andre Gide, Albert Camus), muzyka (Edith Piaf, Charles Aznavour, Maurice Ravel, Georges Bizet) oraz film (Louis de Fines, Jean Paul Belmondo, Alain Delon, Brigitte Bardot, Jean Reno). Bohaterowie twórczości Juliusza Verna i Aleksandra Dumasa wielokrotnie byli ekranizowani i weszli do pamięci zbiorowej na całym świecie. Rozpoznawalne są zabytki architektury: wieża Eiffla, Wersal czy katedra Notre Dame. Francja to również ludzie nauki (Voltaire, Kartezjusz, Monteskiusz, Diderot), którzy wywarli znaczący wpływ na kształt społeczny i polityczny Europy. Wśród noblistów, Francuzi to czołówka światowa, szczególnie w zakresie literatury³⁴.

W odróżnieniu od dwóch liderów w sferze europejskiej kultury, niemieckie wpływy poprzez oddziaływanie na byłe kolonie nie istnieją. Przeciwnie, dwie wojny światowe obarczyły Niemcy niekorzystnym mianem burzyciela ładu międzynarodowego. Dlatego Niemcy nie mają obecnie tak dużych możliwości oddziaływania, jak Wielka Brytania i Francja. Wśród Niemców znani są muzycy (Jan Sebastian Bach, Karl Weber czy Richard Wagner), pisarze (Johann Wolfgang von Goethe, Fridrich Schiller, Georg Fichte) czy naukowcy (Wilhelm Roentgen, Albert Einstein, Max Planc). Rozpoznawalne są niemieckie marki, szczególnie samochody (Audi, Mercedes, BMW).

³² Luwr jest odwiedzany rocznie przez 9 mln turystów, co daje mu pierwsze miejsce na liście odwiedzających: The Art. Newspaper Special Report spring/summer 2014: www.museus.gov.br/wp-content/uploads/2014/04/theArtNewspaper2013_ranking.pdf, 13.08.2015.

³³ <http://statistics.unwto.org/news>, 11.02.2015.

³⁴ www.nobelprize.org, 16.05.2015.

W sferze kultury Włosi mają niewiele mniejsze niż Francja możliwości oddziaływania, ale nie posiadają zbyt wielkiego globalnego wpływu. Nie udało im się zakrzewić języka włoskiego, ale odwołują się do tradycji Cesarstwa Rzymskiego czy funkcjonującej w Rzymie (Watykan) Stolicy Apostolskiej. Włochy postrzegane są jako kraj słońca, przepięknych miasteczek, gdzie czas się zatrzymał specjalnie po to, aby je zwiedzić i rozkoszować się różnorodnością specjałów z włoskiej kuchni. Znane są włoskie marki (Olivetti, Pirelli, Indesit, Fiat, Versace, Armani, Gabana, Gucci, Prada), filmy (reżyserzy Federico Fellini, Vittorio de Sica). Miasta pełne są zabytków, a muzea dzieł mistrzów renesansu (Leonardo da Vinci, Michał Anioł). Wszystko to sprawia, że kultura włoska jest rozpoznawalna w świecie.

Państwa europejskie ze swą wielowiekową historią i kulturą materialną wytworzyły zasoby godne podziwu. Nic dziwnego, że Europa jest turystyczną potęgą³⁵, gdzie podróże motywowane są chęcią poznania kultury, sztuki, walorów krajobrazowych czy kuchni.

Europa jest również znana poprzez sukcesy w różnych dziedzinach sportu³⁶. Piłka nożna jest głównym sportem europejskim, również takim, który cieszy się popularnością na innych kontynentach³⁷. Reprezentacje państw europejskich w toczących się co cztery lata rozgrywkach w mistrzostwach świata regularnie zajmują miejsca medalowe. Europejska muzyka ma dużą liczbę zwolenników i to zarówno ta bardziej klasyczna, jak i popularna. Często premiery teatralne zaczynają triumfalny pochód przez światowe sceny właśnie w Europie. Europejskie stanowisko dążące do stworzenia świata multilateralnego jest atrakcyjne dla innych, którzy wykluczają panowanie amerykańskie.

Wsparciem dla kultury europejskiej są narodowe ośrodki/centra kultury działające za granicą. W tym zakresie państwa europejskie wypracowały długą tradycję oddziaływania. Alliance Française istnieje od 1883 roku i poprzez uzyskiwane dotacje z budżetu państwa promuje kulturę francuską³⁸. W ślady Francji poszły inne państwa, które uczestniczą programowo i finansowo we wspieranie własnych, narodowych instytutów: Istituto Italiano di Cultura wspierany od 1991 r. przez rząd włoski, El Instituto Cervantes – hiszpański³⁹ czy Instytut Goethego, który istnieje

³⁵ Wśród państw europejskich 5 z nich znajduje wśród dziesięciu najczęściej odwiedzanych turystycznie krajów świata: <http://statistics.unwto.org/news>, 11.02.2015.

³⁶ <http://www.olympic.org/ioc>, 13.08.2015.

³⁷ www.fifa.com/fifa-world-ranking/ranking-table/men/index.html, 13.08.2015.

³⁸ www.alliancefr.org, 16.05.2013.

³⁹ www.cervantes.es, 16.05.2013.

od 1951 roku i działa na zlecenie ministerstwa spraw zagranicznych⁴⁰. British Council, nawet jeżeli jest programowo skoncentrowany na nauce języka angielskiego, to działając od 1934 roku promuje współpracę kulturalną i oświatową na całym świecie⁴¹.

Można rozumieć siłę kulturową UE jako sumę, dziedzictwo poszczególnych krajów członkowskich, a z drugiej strony przez pryzmat możliwości cywilizacji, która odkryła obie Ameryki, wytworzyła rewolucję industrialną oraz skolonizowała pół świata. Europejska kultura, sztuka, muzyka, literatura, moda czy kuchnia są postrzegane od wielu wieków jako potężna siła przyciągania. Sam fakt ogromnej popularności języków europejskich w stosunku do języków innych kontynentów, świadczy o atrakcyjności kulturowej Starego Kontynentu. To w Europie żyje się średnio dłużej niż w USA, i to do europejskich urzędów składa się więcej wniosków o azyl polityczny. Co więcej, europejskie marki i koncerny ponadnarodowe są najbardziej znane w świecie, a relatywnie niewielkie kraje, jak Wielka Brytania i Francja wydają tyle samo, co USA na dyplomację publiczną. Unia Europejska postrzegana jest jako przykład pokojowej współpracy, poszanowania praw człowieka w procesie integracji, a przy okazji jest rynkiem zbytu porównywalnym do USA.

Obok narodowego wsparcia dla kultury istnieje system wsparcia ze strony instytucji UE. Najważniejszą instytucją UE w dziedzinie polityki kulturalnej jest Komisja Europejska. W jej strukturach istnieje Dyrekcja Generalna ds. Edukacji, Kształcenia Kultury i Wielojęzyczności. Komisja powołuje również instytucje i organy pomocnicze. Z kolei zewnętrzne działania UE realizowane są za pośrednictwem Przedstawicielstw Komisji Europejskiej. Pozostałe organy spełniają funkcje przewidziane ogólnymi przepisami traktatowymi w Radzie Unii Europejskiej. W jej strukturach sprawami kultury zajmują się: Komitet ds. Kultury, Grupa Robocza Polityki Audiowizualnej, Rada ds. Edukacji, Młodzieży i Kultury.

Unia Europejska dysponuje olbrzymim zasobem miękkiej siły. Jakkolwiek można ocenić możliwości albo chęć, to UE nie stosuje siły wojskowej, która nie może być rozbudowana ponad miarę, ponieważ to podminowałoby jej siłę społeczną, która związana jest z siłą normatywną⁴². Atutem Europy jest to, że w zglobalizowanym świecie jest zdolna narzucać model rozwiązywania konfliktów poprzez wykorzystanie swych zasobów *soft power*. UE ma narzędzia do wprowadzania porządku i stabilizacji ładu

⁴⁰ www.goethe.de, 16.05.2013.

⁴¹ www.britishcouncil.org, 16.05.2013.

⁴² P. van Ham, *Social Power in International Politics*, New York 2010, s. 8 i n.

światowego, zarządzania kryzysami, podjęcia wspólnych działań w różnych dziedzinach w razie katastrofy naturalnej, zatrucia środowiska, zamachów terrorystycznych⁴³. Unia Europejska wydaje się być magnesem dla krajów ościennych, co wykorzystuje w swojej polityce sąsiedztwa. W skali globalnej, oferuje innym regionom integrującym się pomoc w wychodzeniu z sytuacji kryzysowych oraz model integracji, który przyniósł sukces.

STRESZCZENIE

Zmiany w sytuacji międzynarodowej po 1989 roku wymagały zmian w myśleniu o Europie jako współpracujących państwach, które potrafią zapewnić sobie zadawalający poziom bezpieczeństwa. To bezpieczeństwo UE mogła osiągnąć poprzez wykorzystanie zasobów *soft power*. O sile UE w tym wymiarze przesądza jej kultura i wartości oraz styl prowadzenia polityki zagranicznej. Kultura, zarówno popularna jak i wysoka, potwierdza pozycje wiodących państw Europy, ale również jest rozwijana poprzez wspólne działanie. Siła Europy to również sprawny system edukacyjny, model gospodarowania, który przesądza o modelu społeczno-ekonomicznym, w tym – stylu życia. Ważny jest również czynnik społeczno-polityczny z olbrzymimi możliwościami wolności obywatelskich.

Robert Łoś

SOFT POWER OF THE EUROPEAN UNION

Changes in the international situation after 1989 required a change in the thinking of Europe as a group of cooperating countries which are able to secure a satisfactory level of security. Security that could be achieved by the use of EU's *soft power* resources, which are: its culture, its values and conduct of foreign policy. Both popular culture and high culture confirms the position of the leading countries in Europe and is also developed through joint action. Europe's power is also its efficient educational and management system, which determines the socio-economic model. Another important aspect of Europe's power is the socio-political factor with enormous range of civil liberties.

KEY WORDS: *EU soft power resources, public diplomacy*

⁴³ A.K. Henrikson, *Niche Diplomacy in the World Public Arena: the Global Corners of Canada and Norway*, [w:] Jan Mellisen (red.), *The New Public Diplomacy. Soft Power in International Relations*, New York 2005, s. 69.

Bibliografia

- Balcerowicz B., *Pokój i „nie-pokój” na progu XXI wieku*, Warszawa 2002.
- Bohr S., *Sanctions by the United Nations Security Council and the European Community*, „European Journal of International Law” 1993, nr 3.
- Czaputowicz J., *System czy bezład? Bezpieczeństwo europejskie u progu XXI wieku*, Warszawa 1998.
- Fiszler J.M. (red.), *Europejska Polityka Sąsiedztwa*, Warszawa 2012.
- Ginsberg R., *Foreign Policy Actions of the European Community: The Politics of Scale*, London 1989.
- van Ham P., *Social Power in International Politics*, New York 2010.
- Hill Ch., *Cheques and balances. The European Union’s soft power strategy*, [w:] I. Parmar, M. Cox (red.), *Soft Power and US Foreign Policy. Theoretical, historical and Contemporary Perspectives*, New York 2010.
- Hardt M., Negri A., *Imperium*, Warszawa 2005.
- Henrikson A.K., *Niche Diplomacy in the World Public Arena: the Global Corners of Canada and Norway*, [w:] J. Mellisen (red.), *The New Public Diplomacy. Soft Power in International Relations*, New York 2005.
- Joffe J., *Wielkie mocarstwa*, Warszawa 1999.
- Kagan R., *Potęga i Raj. Ameryka i Europa w nowym porządku świata*, Warszawa 2003.
- Kennedy P., *Mocarstwa świata: rozkwit, upadek: przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000*, Warszawa 1994.
- King T., *Human Rights In European Foreign Policy: Success Or failure for Post-modern Diplomacy?*, „European Journal of International Law” 1999, nr 2.
- Kleinowski M., *Siła państw w Unii Europejskiej. Formalno-prawne wyznaczniki siły państw w Radzie UE i Radzie Europejskiej*, Toruń 2014.
- Matuszewska J., *Trzy światy. Modele polityki zagranicznej Unii Europejskiej, Stanów Zjednoczonych i Rosji*, Warszawa 2010.
- Nye J.S., *Soft Power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, Warszawa 2007.
- Nye J.S., *Think Again: Soft Power*, „Foreign Policy” 2006, nr 3.
- Powirska L., *Granice potencjału mediacyjnego Unii Europejskiej*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2015, nr 35.
- Rifkin J., *Europejskie marzenie. Jak europejska wizja przyszłości zaćmiewa American Dream*, Warszawa 2005.
- Zięba R., *Polityka zagraniczna Unii Europejskiej*, [w:] T. Łoś-Nowak (red.), *Polityka zagraniczna. Aktorzy, potencjały, strategie*, Warszawa 2011.